

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.44>

ПОНЯТТЯ ПРАВОЧИНІВ ТА ЇХ МІСЦЕ В СИСТЕМІ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ

Юркевич Ю.М.,

*професор кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету*

Львівського національного університету імені Івана Франка,

доктор юридичних наук, професор

ORCID: 0000-0002-4097-9925

Юркевич Ю.М. Поняття правочинів та їх місце в системі юридичних фактів.

Розвиток ринкових відносин в Україні обумовив кардинальні зміни у соціально-економічному житті, що спричинило запровадження нових категорій у діловий оборот. Основні підвалини правового вирішення цих питань знайшли відображення у Цивільному кодексі України, який, втім, станом на сьогодні перебуває на стадії перманентного оновлення. Практика правозастосування підтверджує, що, у зв'язку з істотним оновленням системи приватного законодавства, виникає об'єктивна потреба в теоретичному аналізі та науковому узагальненні реалій, що склалися. У контексті зазначеного, варто акцентувати на важливому значенні, яке відіграють на теперішній час правочини, у зв'язку з чим доцільно також враховувати їх місце в системі юридичних фактів.

Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Вони поділяються на односторонні, двосторонні та багатосторонні. Одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами. Дво-чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більше сторін. До правовідносин, які виникли з односторонніх правочинів, застосовуються загальні положення про зобов'язання та про договори, якщо це не суперечить актам цивільного законодавства або суті одностороннього правочину. Поряд з тим, у судовій практиці іноді виникають труднощі, пов'язані із кваліфікацією тих чи інших дій юридичного характеру як правочинів.

Правочини, безумовно, залишатимуться й надалі одними з найбільш поширених підстав виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин, а правильне визначення правової природи дій особи як правочинів має вкрай важливе значення для правильного вирішення спорів між учасниками цивільного обороту, дотримання принципів законності, розумності, добросовісності та справедливості. В умовах розвитку економічних процесів та сучасних технологій будуть удосконалюватися способи вчинення правочи-

нів, вимоги щодо їх форми, а відтак важливим в перспективі видається оновлення підходів щодо способів захисту прав та інтересів їх учасників.

Ключові слова: правочин, дія, юридичний факт, договір, особа, права та інтереси, захист.

Yurkevych Yu.M. The concept of legal actions and their place in the system of legal facts.

The development of the market relations in Ukraine had caused radical changes in socio-economic life, which led to the introduction of new categories in business turnover. The main foundations of the legal solution of these issues have been reflected in the Civil code of Ukraine, which, however, is currently in the stage of permanent renewal. The practice of law enforcement confirms that, in connection with the significant renewal of the system of private legislation, there is an objective need for theoretical analysis and scientific generalization of the existing realities. In the context of the above, it is worth emphasizing the great importance that the legal actions play at the present time, in connection with which it is advisable to also take into account their place in the system of legal facts.

A legal action is an action of a person aimed at acquiring, changing or terminating civil rights and obligations. They are divided into unilateral, bilateral and multilateral. A unilateral legal action is the deed of one party, which may be represented by one or more persons. A bilateral or multilateral legal action is an agreed deed of two or more parties. The general provisions on obligations and contracts shall apply to legal relations arising from unilateral legal actions, if this does not contradict the acts of civil legislation or the essence of the unilateral legal action. At the same time, in judicial practice, sometimes there are difficulties associated with the qualification of certain deeds as legal actions.

Legal actions, of course, will continue to be one of the most common grounds for the emergence, change and termination of civil legal relations, and the correct definition of the legal nature of a person's deeds as a legal action is extremely important for the correct resolution of disputes between participants

in civil transactions, compliance with the principles of legality, reasonableness, good faith and justice. In the conditions of the development of economic processes and modern technologies, the methods of performing legal actions, the requirements for their form, will be improved, and therefore it seems important in the future to update the approaches to the methods of protecting the rights and interests of their participants.

Key words: legal action, deed, legal fact, contract, person, rights and interests, protection.

Актуальність теми. Розвиток ринкових відносин в Україні обумовив кардинальні зміни у соціально-економічному житті, що спричинило запровадження нових категорій у діловий оборот. Основні підвалини правового вирішення цих питань знайшли відображення у Цивільному кодексі України (далі – ЦК України), який, втім, станом на сьогодні перебуває на стадії перманентного оновлення. Практика правозастосування підтверджує, що, у зв'язку з істотним оновленням системи приватного законодавства, виникає об'єктивна потреба в теоретичному аналізі та науковому узагальненні реалій, що склалися. У контексті зазначеного, варто акцентувати на важливому значенні, яке відіграють на теперішній час правочини, у зв'язку з чим доцільно також враховувати їх місце в системі юридичних фактів.

Аналіз наукових публікацій. У юридичній літературі проблематиці правочинів присвятили свої праці багато учених, серед яких: Д.С. Дерев'янка, В.М. Коссака, В.О. Кучер, З.В. Ромовська, Р.О. Стефанчук, І.Д. Чаплик та багато інших. Незважаючи на це, дані питання й надалі потребують детального вивчення та узагальнення.

Метою цієї статті є здійснення теоретичного аналізу поняття правочинів та визначення їх місця в системі юридичних фактів, а також вироблення власного підходу щодо перспектив їх правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 11 ЦК України, цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки [1].

При цьому, ведучи мову про існування цивільних відносин, відштовхуємося від певних юридичних фактів чи їх складу, що обумовлюють їх динаміку. У юридичній літературі юридичні факти поділяють на дії та події. Дією є те, що відбувається за волею однієї або кількох осіб (сторін) (до дій належать, насамперед, правочини (договори), інші юридичні акти, заподіяння шкоди, заволодіння чужою річчю без достатньої правової підстави; своєю чергою, юридичними актами є рішення органу державної влади або органу міс-

цевого самоврядування, а також рішення правління чи іншого органу юридичної особи). Натомість, подією є те, що не залежить від волі особи [2, с. 325].

Науковці слушно звертають увагу, що юридичні факти-дії – це такі юридичні факти, які породжують, змінюють чи припиняють цивільні правовідносини внаслідок вольових діянь фізичних та юридичних осіб і за легітимністю такі поділяють на правомірні (юридичні акти та юридичні вчинки) та неправомірні [3].

Водночас, однією з найбільш поширених підстав набуття, зміни та припинення цивільних прав та обов'язків в Україні є, безумовно, правочин. Правочин – це термін, який був введений у вітчизняну юридичну термінологію з прийняттям ЦК України від 16 січня 2003 року та у повній мірі відображає суть позначуваного ним явища, яке умовно можна виразити словосполученням «чинити право». Як зазначає З. В. Ромовська, необхідність відновлення українських традицій, в тому числі і у сфері законотворчості, зумовила пропозицію про повернення терміна «правочин» до нормативної юридичної лексики, практичного і наукового вжитку. Учена пригадала, що усі члени робочої групи з опрацювання проєкту ЦК України підтримали ідею такої термінологічної реституції [2, с. 336]. Фактично, терміном «правочин» було замінено термін «угода», однак, це не означає, що «угода» витіснена взагалі із правничої термінології [2, с. 160].

Інститут правочинів посідає одне з головних місць у системі цивільного права. Правочин є одним із найпоширеніших механізмів цивільно-правового регулювання та належить до найважливіших юридичних підстав виникнення, зміни й припинення цивільних правовідносин. Із правочинами пов'язані майже всі майнові правовідносини в державі. За їхньою допомогою громадяни та юридичні особи задовольняють свої інтереси в тій чи іншій сфері життєдіяльності [4, с. 8].

Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. У наукових джерелах зазначено, що за кількістю сторін, які вчиняють правочин, вони поділяються на односторонні, двосторонні та багатосторонні. Відповідно до ч. 3 ст. 202 ЦК України одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами (наприклад, складання заповіту, оголошення конкурсу тощо). Двосторонні та багатосторонні правочини називаються договорами. Дво- чи багатостороннім правочином є такий правочин, для вчинення якого необхідна погоджена дія на настання, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків двох або більше сторін. Як приклад двостороннього правочину – договір купівлі-продажу. Багатостороннім правочином є, наприклад, договір про спільну

діяльність, укладений між трьома або більше сторонами [5, с. 305]. До правовідносин, які виникли з односторонніх правочинів, застосовуються загальні положення про зобов'язання та про договори, якщо це не суперечить актам цивільного законодавства або суті одностороннього правочину [1].

Поряд з тим, у судовій практиці іноді виникають труднощі, пов'язані із кваліфікацією тих чи інших дій юридичного характеру як правочинів.

Зокрема, у постановках від 28.02.2018 року у справі № 910/4312/17, від 04.07.2018 року у справі № 910/16430/16, від 05.07.2018 року у справі № 914/3013/16, від 19.07.2018 року у справі № 910/14503/16, від 26.09.2018 року у справі № 910/20105/17, від 04.04.2019 року у справі № 918/329/18 Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду зазначив, що відповідно до ст. 601 ЦК України зобов'язання припиняється зарахуванням зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги. Зарахування зустрічних вимог може здійснюватися за заявою однієї із сторін. Заява про зарахування зустрічних вимог є одностороннім правочинном. Зарахування зустрічних однорідних вимог, про яке заявила одна із сторін у зобов'язанні, здійснюється в силу положень ст. 601 ЦК України та не пов'язується із прийняттям такого зарахування іншою стороною [6]. Такий підхід, на наш погляд, є абсолютно виправданим та узгоджується зі змістом ч. 1 ст. 202 ЦК України, яка дає легальне визначення поняття правочину.

Також, у юридичній літературі підкреслюється, що боржник повинен виконати зобов'язання в цілому. Виконання зобов'язання частинами не допускається, якщо сторони не передбачили такий порядок виконання в договорі. Виконання частинами допускається також, якщо інше не встановлено законодавством або не виникає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обігу [7, с. 243]. При цьому, як слушно вказують науковці, термін «розірвання договору» повинен бути правовою формою застосування оперативної санкції та відшкодування збитків; відмова від договору повинна застосовуватися якщо це передбачено законодавством або самим договором [8, с. 410]. Своєю чергою, чинне законодавство України передбачає, що зарахування зустрічних вимог може здійснюватися за заявою однієї із сторін. Це означає, що заяви однієї сторони достатньо для проведення зарахування. Подібної думки дотримувався і Вищий господарський суд України, який також зазначав, що «за своєю правовою природою припинення зобов'язання зарахуванням зустрічної вимоги є одностороннім правочинном, який повинен відповідати положенням ст. 203 ЦК України. Зокрема, згідно ч. 1 ст. 203 ЦК України

зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам. Отже, заява однієї сторони про зарахування зустрічної однорідної вимоги є одностороннім правочинном, який має наслідком припинення зобов'язань. Якщо друга сторона вважає, що заява першої сторони є нікчемним правочинном, а відтак не припиняє зобов'язання (наприклад, за відсутністю зобов'язання другої сторони або в разі недопустимості зарахування зустрічних вимог згідно з ч. 4, 5 ст. 203 Господарського кодексу України [9], ст. 602 ЦК України), то друга сторона вправі звернутися до суду з позовом про примусове виконання зобов'язання першою стороною в натурі або про застосування інших способів захисту, встановлених законом» [10].

Натомість, варто погодитися, що реквізицію, з огляду на присутність в ній елементу державного примусу та відсутність волевиявлення особи на припинення права власності на належне їй майно, не можна вважати правочинном [11, с. 113]. У даному випадку, виникнення, зміна та припинення прав та обов'язків відповідних учасників цивільних відносин обумовлені правомірними юридичними фактами-діями – юридичними актами. Зокрема, як звернуто увагу у постанові Великої Палати Верховного Суду у справі № 757/64569/16-ц, орган, що прийняв рішення про примусове відчуження майна, на підставі виданого ним висновку враховує відповідну потребу в коштах у бюджетному запиті на наступний бюджетний період (після скасування правового режиму надзвичайного стану) або на п'ять наступних бюджетних періодів (після скасування правового режиму воєнного стану) (втім, спірним є висновок суду у цій справі, що мобілізація майна є різновидом його реквізиції (примусового відчуження) у сенсі ЦК України та Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [12], адже, відповідно до ст. 1 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», мобілізація – це комплекс заходів, здійснюваних з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а Збройних Сил України, інших військових формувань, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту – на організацію і штати воєнного часу [13]. Власне, наш погляд такий «комплекс заходів» може передбачати прийняття рішення про реквізицію, а не інакше).

Варто окремо зазначити, що Верховний Суд у постанові від 26.02.2020 року у справі № 910/4391/19, на наше переконання, правиль-

но виснував, що «...відмова від договору найму за своєю суттю є одностороннім правочином і, з огляду на підстави такої відмови, є способом захисту порушених прав наймодавця, а тому не вимагає згоди другої сторони» [14]. Продовжуючи цю логіку, вважаємо, що повідомлення про заперечення щодо автоматичної пролонгації договорів оренди в силу закону, також за їх правовою природою мають тлумачитися як односторонні правочини.

У науковій літературі зустрічаємо точку зору, відповідно до якої акт приймання-передачі частки у статутному (складеному) капіталі за своєю правовою природою є правочином. При цьому, у ході реформування цивільного законодавства, обґрунтовує Д. С. Дерев'янку, послідовним кроком буде встановлення вимоги нотаріального посвідчення актів приймання-передачі часток у статутних (складених) капіталах як правочинів, а не лише засвідчення підписів на цих документах [15, с. 21]. У практиці Верховного Суду останніх років можемо зустріти кардинально протилежні позиції з цього приводу, тобто в одних випадках зроблено висновок, що акт приймання-передачі не є правочином, проте належить до первинних документів [16], а в інших – що акт приймання-передачі є правочином [17]. Позаяк, як видається у таких відносинах необхідно виходити з тлумачення, що застосовується, наприклад, до довіреностей: «довіреність» – це письмовий документ, а «видача довіреності» – це односторонній правочин. Відтак, «акт приймання-передачі» – це первинний письмовий документ, а «підписання акту приймання-передачі» – це вчинення правочину.

Доволі дискусійною, на наш погляд, є права позиція висловлена Верховним Судом у справі № 2-469/1997, відповідно до якої «за своєю сутністю відмова від позову є одностороннім правочином» [18]. На наше переконання, неприпустимо беззастережно категорії матеріального права екстраполювати на процесуальні інститути. Адже, за такою логікою, окрім необхідності відповісти «умовам дійсності», такий «правочин – відмова від позову» може бути визнаний не дійсним в іншому суді, що, очевидно, є невірним. Окрім того, різного роду клопотання, заяви по суті тощо також породжують права та обов'язки, а явка чи неявка у судове засідання мають правові наслідки. Однак, це не означає, що їх усіх потрібно трактувати як правочини.

Висновки. Підсумовуючи, вважаємо, що виснажене лише підтверджує важливість та актуальність дослідження проблематики правочинів у цивільному праві, як і визначення їх місця у системі юридичних фактів Правочини, безумовно, залишатимуться й надалі одними з найбільш поширених підстав виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин, а правильне ви-

значення правової природи дій особи як правочинів має вкрай важливе значення для правильного вирішення спорів між учасниками цивільного обороту, дотримання принципів законності, розумності, добросовісності та справедливості. В умовах розвитку економічних процесів та сучасних технологій будуть удосконалюватися способи вчинення правочинів, вимоги щодо їх форми, а відтак важливим в перспективі видається оновлення підходів щодо способів захисту прав та інтересів їх учасників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#Text> (дата звернення: 26.11.2023).
2. Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник. К.: Атіка, 2005. 560 с.
3. Цивільне право: навчальний посібник / За заг. ред. Р.О. Стефанчука. К.: Наукова думка. 2004. 379 с.
4. Кучер В.О. Недійсні правочини та їх цивільно-правові наслідки: навчальний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 344 с.
5. Проблеми правового регулювання приватних відносин в умовах оновлення цивільного законодавства України: колективна монографія / Авраменко О.В., Андрусів У.Б., Верба О.Б. та ін.; за ред. проф. І.В. Красницького та проф. Ю.М. Юркевича. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 868 с.
6. Постанова Верховного Суду у справі № 910/11116/19 від 22.01.2021. *Verdictum*. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/94489762> (дата звернення 25.11.2023).
7. Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар / [Бек Ю.Б., Верес І.Я., Герц А.А. та ін.]; за ред. Коссака В.М. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 672с.
8. Коссака В.М. Проблеми удосконалення поняттєвого апарату Цивільного кодексу України. *Актуальні питання реформування правової системи України*: Зб. наук. ст. за матеріалами 4 міжнародної науково-практичної конференції, Луцьк. 2007. 1-2 червня: у 2-х томах / уклад. Т.Д. Климчук, І.М. Якушев. РВВ «Вежа» ВДУ імені Лесі Українки. Т. 1. 506 с.
9. Господарський кодекс України № 436-IV від 16.01.2003 / *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18. 2 трав.
10. Постанова Вищого Господарського Суду України у справі № 9/112 від 12.03.2012. *Єдиний державний реєстр судових рі-*

- шень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 29.11.2023).
11. Чаплик І.Д. Цивільно-правове регулювання реєстрації в Україні: дис... д-ра філософії в галузі права. Львів, Львівський державний університет внутрішніх справ. 2023. 187 с.
 12. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 757/64569/16-ц від 13.09.2023. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114203267> (дата звернення: 205.11.2023).
 13. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України № 3543-XII від 21.10.1993. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12/conv#Text> (дата звернення: 25.11.2023).
 14. Постанова Верховного Суду у справі № 910/4391/19 від 26.02.2020. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87929205> (дата звернення: 25.11.2023).
 15. Дерев'янка Д.С. Охорона та захист корпоративних прав нотаріусом за цивільним законодавством України: дис... д-ра філософії в галузі права. Львів, Львівський державний університет внутрішніх справ. 2022. 196 с.
 16. Постанова Верховного Суду у справі № 910/12258/17 від 22.05.2018. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74221291> (дата звернення: 10.11.2023).
 17. Постанова Верховного Суду у справі № 915/1299/18 від 25.02.2020. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87929165> (дата звернення: 10.11.2023).
 18. Постанова Верховного Суду у справі № 2-469/1997 від 04.10.2023. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114020918> (дата звернення: 25.11.2023).